

Jens Christian Grøndahl
Drie stappen achteruit

ESSAYS

Vertaald uit het Deens door Annelies van Hees

J.M. MEULENHOF

De fragmenten uit Thomas Manns novelle *Tonio Kröger* zijn
vertaald door Hans Hom (Athenaeum–Polak & Van Genneep,
Amsterdam, tweede druk 1988).

Achter in het boek is een verklarende namenlijst opgenomen.

Oorspronkelijke titel *Tre skridt tilbake*

Copyright © 2007 Jens Christian Grøndahl en Gyldendal

Copyright Nederlandse vertaling © 2008 Annelies van Hees

en J.M. Meulenhoff bv, Amsterdam

Vormgeving omslag Brigitte Slangen

Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam

Foto voorzijde omslag Martin Llado / Getty Images

Foto achterzijde omslag Kamilla Bryndum

www.meulenhoff.nl

ISBN 978 90 290 8035 4 / NUR 323

Toen de Amerikanen Irak binnenvielen en Saddam Hoessein afzetten, zei ik tegen iedereen die het wilde horen dat het een rechtvaardige oorlog was om de verkeerde redenen. Maar de oorlog bleek verkeerd, terwijl mijn redenen om hem te steunen wél juist leken. Ik vind nog steeds dat het goed was om Saddam Hoessein van het toneel te verwijderen, of hij nu massavernietigingswapens had of niet en ik geloof ook dat de meeste Irakezen het daarmee eens waren. Maar als er een les uit te trekken valt, is die les niet erg bevorderlijk voor de wens de democratie in de Arabische wereld te vergroten.

Ik geloof dat de les is dat je niet iets wat er is, kunt inruilen voor iets wat er niet is. Je kunt alleen iets wat er is inruilen voor iets wat er ook is. Saddam Hoessein was er, de sjiitische meerderheid is er, en als je het land niet in drieën wilt delen, is het enig reële alternatief misschien Irak een tiran met een baard en een tulband te geven in plaats van de eerdere met een snor en een baret.

Als een oorlog eindeloos doorgaat en zo onbarmhartig en vruchteloos offers vraagt, leidt het tot schaamte die oorlog gesteund te hebben. Ik hoor ook wel dat dat een pathetisch woord is. Ik ben maar een schrijver en de wereld vertoont weinig neiging om geschokt te zijn door wat schrijvers van haar doen en laten vinden. Aan de andere kant zou het hypocriet zijn nu een beroep te doen op de futiliteit van mijn mening, nu de grond onder mijn vroegere positie is weggevallen, niet in het minst omdat ik spreekijd op tv en in kranten heb

gekregen. Een schrijver die vóór de oorlog was, dat was natuurlijk bizar genoeg om een welkome invalshoek te zijn, een onderhoudende afwisseling in de stroom van nieuws, en ik deed mee, of het nu zin had of niet.

Ik schaam me tegenover de mensen die belang hebben gehecht aan mijn uitspraken, niet omdat er iets mankeerde aan mijn argumenten, maar omdat ik er geen oog voor had dat het contact met de werkelijkheid ontbrak. Er is niets op tegen een beul te verwijderen wiens wreedheid en sadisme zich, zij het op een beperkter en als het ware vakmatiger niveau, kunnen meten met die van Hitler of Stalin. Toch schaam ik me over mijn steun aan deze langdurige, onhandige en rommelige onderneming. De offers die ermee gepaard gaan doen mij mijn hoofd afwenden, of het nu Irakese burgers zijn of jonge westerse soldaten die zich hebben laten rekruteren, aange trokken door de loze frasen van de propaganda om ‘een verschil te maken’.

Het komt er immers op neer dat het er niet toe doet, behalve voor hun ouders, vrouwen, geliefden of kinderen, of de een na de ander het leven erbij laat. Het komt er ook op neer dat je in Irak als het om politiek leiderschap gaat, vermoedelijk alleen kunt kiezen tussen kleine, middelgrote of echt grote misdadigers. Bij nader inzien vind ik niet dat dat verschil het waard is om je leven ervoor op het spel te zetten.

Het gaat er niet alleen om dat ik een standpunt heb ingenomen dat ik sindsdien door de ontwikkeling van de oorlog en de mensenlevens die het gekost heeft, heb moeten opgeven. Ik schaam me ook voor de rol die ik mezelf heb toegedicht door in het openbaar mijn mening over Irak te geven. Ik weet niet hoe vaak ik mijn medewerking heb geweigerd aan discussies over de ‘rol van de intellectueel’, omdat ik het ongepast vond de benaming ‘intellectueel’ om te hangen en me

met die opsmuk te verliezen in gepraat over het praten in plaats van een discussie over iets werkelijks. Je kunt het vergelijken met mensen die te veel aan zichzelf zitten, maar het heeft ook met mijn eigenlijke werk te maken, dat erin bestaat niet iets te vinden, maar iets te schrijven dat liefst rijker en gecompliceerder moet zijn dan zelfs mijn meest genuanceerde meningen.

Als ik aan het schrijven ben en af en toe uit het raam kijk, vindt er een glijdende overgang plaats van afwezigheid naar volkomen aanwezigheid. Het bewustzijn vult alles, maar gedurende lange ogenblikken vergeet ik mezelf. Ik heb geen rol en nauwelijks een identiteit. Tegelijkertijd onderzoek ik talloze identiteiten, rollen en invalshoeken in de taal, en mijn tijdelijke anonimiteit is er feitelijk de voorwaarde voor om die veelheid te kunnen omvatten. Nu schrijf ik geen roman, maar een essay, en toch is die speelse, in feite onverantwoordelijke en moreel tot risico bereide instelling noodzakelijk als ik iets anders probeer te schrijven dan wat een politicus of een expert zou kunnen verzinnen.

Ondanks de aftastende natuur van het essay, ontdek ik halverwege wat ik eigenlijk vind, zodat het essay toch uitmondt in een standpunt in het politieke debat. De literaire taal heeft geen belang voor de machthebbers anders dan als thema tussen andere thema's. De letterkunde zoekt geen invloed, zij heeft genoeg aan fascinatie en verdieping; in plaats van zich naar de snelste conclusie te haasten geeft zij er de voorkeur aan bij de onbeantwoorde vragen te blijven hangen. Voor schrijvers als ik alle reden om beleefd te bedanken voor het innemen van de voorhoofdrimpelende of pijprokende houding als intellectueel met het lijden van de wereld en het geweten van de openbare mening als stof en als zelfopgelegd juk.

Maar waarom doe je het dan? Hier volgt wat een beroemde collega eens heeft geantwoord:

Vóór u, dames en heren, staat een mens wie discussies en pogingen van het soort waar we ons vanavond aan onderwerpen, oorspronkelijk niet opgelegd voorkwamen: een schrijver wiens natuurlijkste zaak het is en blijft zijn krachten te tonen in de vrije dienst van het menselijke dat wij kunst noemen. We spreken niet zonder reden van ‘vrije kunsten’, want de kunst is immers het gebied van de vrije gedachte, de vrije beschouwing en ontwikkeling, terwijl de politiek dat van het besluit, de instelling en de wil is. Is het niet interessant en symptomatisch dat een kunstenaar die gewend is zich in huiselijke omgeving met het juiste, het goede en het ware bezig te houden, zich verplicht voelt dat ook op sociaalpolitiek gebied te doen en probeert zijn gedachten met de politieke wil van zijn tijd te verenigen, omdat hij meent de totaliteit van het humane altijd iets schuldig te blijven, als hij zou weigeren dat te doen? Is dit politiek streven van de geest hoe ontoereikend dat ook is, niet een voorbeeld van de sociale zelfcensuur waar ik het over had, die bovendien een morele restrictie met zich meebrengt? Ik heb met u van waarheid gesproken, recht, christelijke instelling en democratie – mijn zuiver esthetisch georiënteerde jeugd zou zich hebben geschaamd bij dergelijke woorden, ze slap en intellectueel banaal gevonden hebben. Vandaag spreek ik ze met onvermoede vreugde uit, want de situatie van de geest is merkwaardig verschoven in de wereld. Een tijdperk van teruggang in beschaving, van wetteloosheid en anarchie is blijkbaar aangebroken in het uiterlijk leven van de volkeren; maar juist daardoor is, hoe paradoxaal dat ook moge klinken, de *geest* een *moreel* tijd-

perk binnengegaan, dat wil zeggen: een tijdperk van vereenvoudiging en niet hoogmoedig scheiden van goed en kwaad. We weten zelfs weer wat goed en kwaad is...

Zo karakteriseert Thomas Mann in 1939 de verhouding tussen esthetiek en engagement. Het gebeurt op een avond in september in Stockholm, hij leeft dan al jaren in ballingschap, en het Duitsland van het nazisme is het onderliggende thema voor de discussies waaraan hij zichzelf en zijn publiek deze avond onderwerpt. Om te beginnen wijst hij op de historische achtergrond van de democratie in het liberalisme van het mercantiele burgerdom en argumenteert dat deze filosofisch verankerd is in de voorstelling van het christendom ten aanzien van de individuele ziel en de gelijkheid van alle mensen voor God.

Hij raakt aan de continentale sokkel van de Europese beschaving, maar niets is te groot, te onoverkomelijk voor zijn elegante wijdlopiegheid. Thomas Mann weet zelf dat hij een groot schrijver is, Duitslands grootste op dat moment, en dankzij zijn behoorlijke, maar ook ouderwets gedisciplineerde gevoel van eigenwaarde kan hij zich geheel onbezwaard op ooghoogte met Goethe bevinden zonder verwaand te lijken. Men begrijpt, hoewel het niet rechtstreeks wordt gezegd, dat hij zichzelf als de natuurlijke erfgenaam van de reus van Weimar beschouwt, maar er staat meer op het spel dan de vraag naar dichterlijk formaat.

Hij refereert eraan hoe de ouder wordende Goethe gefascineerd werd door de grote technische prestaties van zijn tijd, het graven van respectievelijk het Suez- en het Panamakanal, en legt er met respectvolle ironie de nadruk op dat de aristocratische dichtervorst, die zelf zijn wortels had in een feodale, hoffelijke wereld, op hoge leeftijd probeerde zich te

verenigen met een gematigd, door nut bepaald, op techniek gefixeerd jubeloptimisme. Hij vergelijkt Goethe met Heine en staat stil bij de paradox dat de dichterlijke Heine de kiem van zijn eigen ondergang ziet in het potentieel van het vroege socialisme als toekomstige massabeweging, terwijl tegelijkertijd de opstandige Heine zich solidair voelt met de gedachte aan bevrijding en sociale rechtvaardigheid.

De pointe van Mann is dat de opstandeling het wint van de dichter, op dezelfde manier als Goethes begeestering voor de kosmopolitische democratie hem doet verklaren 'dat nationale literatuur geen betekenis meer heeft en dat de wereldliteratuur op de agenda staat'. Zowel bij Goethe als bij Heine kun je, volgens Mann, bijna van een triomfantelijke afdaling spreken, waarbij de sublieme ivoren toren wordt verlaten ten behoeve van de sociale werkelijkheid. Langzamerhand wordt ook duidelijk dat Mann in zijn eigen situatie een parallel ziet met die van zijn voorgangers. Als schrijver vertegenwoordigt hij een al op dat moment anachronistische, elitaire, geraffineerde bildungscultuur, en politiek heeft hij in de voorafgaande decennia een sceptisch, nationaal conservatisme voorgestaan, terwijl er in Stockholm andere geluiden klinken.

Hij zegt het niet direct, maar wat hij eigenlijk uitdrukt, is diepe sympathie met het sociaaldemocratisch model, dat hij zich eigen heeft gemaakt. In zijn karakteristiek van de christelijke oorsprong van de democratie komt hij tot de conclusie dat die het best slaagt als zij net als het christendom verenigt en bemiddelt tussen vrijheid en gelijkheid, tussen individu en gemeenschap door het een de premisse van het ander te laten zijn, zonder dat een van beide domineert. Bijna zeventig jaar later en in het licht van wat er sindsdien is gebeurd, springen die avond bij de schrijver in ballingschap twee ontwikkelingen in het oog, voordat de hel losbarstte. Ten eerste zijn inge-

houden, gematigde humanisme vol realiteitszin en ten tweede zijn volkomen nuchtere en zekere historische beoordelingsvermogen. Thomas Mann was niet alleen een groot schrijver omdat hij dat graag wilde zijn en er het talent voor had. Hij werd het ook omdat zijn blik verder reikte en hij beter zag dan zoveel anderen, ook als de verwarring het grootst was. Later was het makkelijker te zien wat het nazisme eigenlijk was dan in de jaren dertig. Hoewel velen de juiste keuze maakten, waren er evenveel goed opgeleide, sympathieke intellectuelen die verdwaalden of te lang wankelmoedig waren.

Manns handen beven niet als hij de parades van het nazisme en hun boosaardige nihilisme blootlegt, voordat de getuigenis van de geschiedenis die in hun onbegrijpelijke omvang had gedocumenteerd. Bovendien is hij in staat het nazisme in het juiste historisch perspectief te zien en de valse gronden voor meeloperij of alleen maar passiviteit uiteen te zetten. Na de val van de muur hebben veel mensen slechts een vage herinnering aan het spook van het communisme en je moet aardig bejaard zijn om je een voorstelling te kunnen maken van de schrik voor het communisme uit de jaren dertig. In 1939 is het daarom de grote verdienste van Mann dat hij met oog voor alle verschillen de diepere overeenkomst tussen nazisme en sovjetcommunisme kan aanwijzen. Hij wijst resoluut de rechtse opvatting af dat de sociaaldemocratische beweging 'een glijdende beweging' naar totalitair links vertegenwoordigde (zoals we het tegenwoordig zouden formuleren). Hij verwijt zijn eigen maatschappelijke beweging, de bourgeoisie, dat ze uit vrees voor het communisme zo dom is in het nazisme een bolwerk ertegen te zien. Ik probeer me voor te stellen hoe het gegaan zou zijn als Knud W. Jensen en Ole Wivel zich die avond in Stockholm onder het publiek hadden bevonden. Zouden die dromerige estheten ontwaakt zijn uit

hun mijmeringen over inwijding en naaktzwemmen? Misschien hadden ze die zakelijke Duitser een tikje te kosmopolitisch gevonden.

De historische beschouwing waaraan Thomas Mann de democratie onderwierp, had een persoonlijke pendant in de schrijver zelf, en je merkt hier en elders hoe dringend de kwestie van de relatie tussen het individuele en het sociale, de esthetiek en de geschiedenis is. Misschien is het in laatste instantie een kwestie van temperament en talent als een schrijver zich in het politieke drama van zijn tijd mengt. In het geval van Mann is er een 'tegen', een element van overwinning, in het engagement. Zijn 'zuiver esthetisch geëngageerde jeugd zou zich geschaamd hebben' over zijn ondubbelzinnige stellingname voor zo basale en eigenlijk banale gemeenschappelijke noemers als democratie en mensenrechten.

Dat is natuurlijk niet interessant en de estheet richt zich op het interessante. De man die in Stockholm voor zijn publiek stond, engageerde zich dan ook niet om te schitteren in de rol van het verbannen geweten van zijn land. Thomas Mann was zich ten volle van zijn status bewust, maar in 1939 was er geen tijd om in de spiegel te kijken. Niet als je je land ontvlucht was, terwijl je bezittingen werden geconfisceerd en je boeken in je land op de brandstapel werden gelegd. Hij engageerde zich omdat hij dat als zijn plicht beschouwde. Omdat hij zichzelf niet kon toestaan 'de totale humaniteit iets schuldig te zijn'. Mann behoorde tot een generatie voor wie het plichtsgevoel in noodsituaties onmogelijk om te buigen of aan te passen viel. Intussen heeft de letterkunde zoveel van haar betekenis en autoriteit verloren dat het op aanstellerij zou lijken hem daarover de les te lezen. Maar is dat eigenlijk relevant?

Hij citeert een brief die Heine in 1832 uit Parijs stuurt: 'Bij het uitbreken van de cholera verzamelde de goede koningin

haar vrienden en dienaren en deelde buikbanden van flanel uit [...]. We leven niet meer in oude oorlogszuchtige tijden van helmen en harnessen, maar in de vreedzame burgerlijke tijd van warme buikbanden en hemden, niet meer in een tijd van ijzer, maar van flanel.' Waar Mann op zijn manier een ijzeren intellectueel was, gedragen de meeste schrijvers van tegenwoordig zich alsof er zachte buikbanden zitten tussen de gewelddadige werkelijkheid en hun eigen veilige persoonlijke universum.

Het gaat er niet meer om alles te kunnen zeggen. Hoe democratischer en praatgrager de maatschappij is des te voorname en zwijgzamer schrijvers zich in het sociale leven gedragen. In de krant van vandaag wordt met iets als eerbied een vrouwelijke collega geciteerd die slechts twintig bladzijden per jaar schrijft. Die zegt dan ook niet te veel, maar is haar precieuze bescheidenheid niet symptomatisch voor het geestelijk leven in een modelmaatschappij als de onze?

Zou het geen pure demagogie zijn de toestand van de democratie in 1939 met die van 2006 te vergelijken? Maakt het geen anachronistische en een beetje pompeuze indruk als meer extraverte collega's zich met duistere gezichten en bewust onderkoelde gevoeligheid in kranten en op tv uitspreken over de situatie in de wereld? Alsof je je met Thomas Mann kunt meten. Alsof onze tijd zich met zijn tijd kan meten, als het gaat om acuut aanwezige dreigingen.

De democratische openheid van de rechtmatige maatschappij kan alleen uitgedaagd en niet bedreigd worden door het terrorisme dat van de politieke islam uitgaat. De overgrote meerderheid Europese moslims bestaat uit heel gewone, de wet respecterende burgers, ook als je ervan uitgaat dat er in bepaalde moslimgemeenschappen sprake is van een schemer-

gebied van sympathie of gewoon ambivalentie waarin radicalisering kan optreden. Het extreme islamisme is geen massabeweging die de meerderheid van de bevolking in een groot Europees land met zich mee heeft gesleurd als een groep lemmingen op weg naar de afgrond.

Geopolitiek gezien lijkt het ook redelijker om de gewelddadige conflicten in het Midden-Oosten eerder als een uitdaging dan als een dreiging te zien. De antiterrorismewetgeving die overal in het Westen het privé-leven bedreigt, zal ondanks alle relevante waarschuwingen de democratie ook wel niet ondergraven. Vooral niet als je denkt aan de veel minder stevig gevestigde Duitse democratie van de jaren zeventig die onder andere haar kracht bewees door het *Berufsverbot* te overleven, evenals andere pogingen het terrorisme van die tijd met beperkingen van burgerrechten te bestrijden.

Toch is 11 september tot een historisch keerpunt gemaakt, vergelijkbaar met de ondergang van de Sovjet-Unie, en na de terroristische aanvallen in Madrid en Londen leeft ook in Europa het gevoel dat de democratie tegenover een nieuwe, gevaarlijke vijand staat. De mislukte integratie van moslimminoriteiten en de demonstraties van het Arabisch gepeupel naar aanleiding van wat cartoons vermengen zich met de dagelijkse reportages uit Irak en Afghanistan tot er een beeld ontstaat van het Westen en de islam als de tegenpolen in het drama.

In een flakkerende beeldcultuur krijgt de weergave op zichzelf een onduidelijke status. Aan de ene kant is een beeld per definitie onwaar, aangezien het inderdaad slechts een beeld is en er een ander, tegenstrijdig beeld van hetzelfde stukje werkelijkheid gemaakt kan worden. Dat geeft aanleiding tot een zeer democratisch gevoel voor de relativiteit van de weergave, een geschoolde kijk op hoe de waarheid afhan-